

Streszczenie pracy doktorskiej

Biografie językowe przesiedleńców ze wschodnich województw II Rzeczypospolitej mieszkających w regionie lubuskim

Rozprawa doktorska przygotowana pod kierunkiem
prof. dr hab. Anny Zielińskiej i dr Anny Żebrowskiej, UAM

Tematem mojej pracy doktorskiej są biografie językowe oraz języki osób, które od 1945 r. były przesiedlane z dawnych wschodnich województw II Rzeczypospolitej na teren obecnego województwa lubuskiego. Do 1945 r. obszar regionu lubuskiego¹ należał do Niemiec. Tereny dawnych wschodnich województw II Rzeczypospolitej po II wojnie światowej zostały włączone do Związku Radzieckiego.

Od 2009 r. prowadzę socjolingwistyczne badania wśród przesiedleńców. Respondentami są 43 osoby należące do najstarszej generacji, urodzone w latach 1911-1942 na terenie dawnych województw:

- wileńskiego (1 osoba),
- nowogródzkiego (9 osób),
- poleskiego (7 osób),
- wołyńskiego (3 osoby),
- tarnopolskiego (9 osób),
- lwowskiego (5 osób),
- stanisławowskiego (6 osób),
- białostockiego (3 osoby)².

¹ Sformułowania „region lubuski” używam za A. Zielińską [zob. Zielińska 2013: 15-19]. Badaczka chcąc uniknąć konotacji historycznych i administracyjnych w odniesieniu do „ziemi lubuskiej” czy „województwa lubuskiego”, określa teren swoich badań jako „region”, co oznacza ‘jakiś obszar’ bez konieczności precyzowania rozmiarów czy granic [Handke 1993: 11].

² Dwie osoby reprezentowały wyznanie prawosławne, 41 osób było lub jest wyznania rzymskokatolickiego.

Cel pracy

Celem dysertacji jest przedstawienie różnorodności językowej przesiedleńców z dawnych wschodnich województw II Rzeczypospolitej oraz podjęcie dyskusji z dotychczasowym poglądem o ich jednorodności.

Główne tezy pracy to:

- 1) przesiedleńcy z dawnych wschodnich województw II Rzeczypospolitej są zróżnicowani pod względem języka, ponieważ ich biografie językowe są różne,
- 2) biografie językowe mają wpływ na *idiolekty*,
- 3) pogląd dotyczący jednorodności mowy przesiedleńców wymaga naukowej dyskusji.

Teren badań

Region lubuski to obszar historycznego pogranicza polsko-niemieckiego, określane jako teren występowania tzw. nowych dialektów mieszanych, występujących na terytorium przyłączonym do Polski w 1945 r. Po II wojnie światowej nastąpiła tu wymiana ludności i języków. W regionie lubuskim funkcjonowało wiele języków i ich odmian, m.in. miejscowy dialekt języka niemieckiego (brandenburski), miejscowe gwary wielkopolskie, znajdujące się koło Babimostu – z polskiej enklawy w Niemczech, gwary przeniesione: warianty języka polskiego, białoruskiego, ukraińskiego z byłych wschodnich województw II Rzeczypospolitej, gwary polskich górali z Bukowiny, gwary wielkopolskie i mazowieckie, odmiany języka ukraińskiego i łemkowskiego (w związku z przesiedleniem w ramach akcji „Wisła”), język romski (w Gorzowie Wielkopolskim osiedliła się liczna grupa Romów) [Zielińska 2012: 13; Zielińska 2013: 10], język używany przez Tatarów [Miśkiewicz 2009], język Żydów [Klatta 2012: 133].

Materiał

Badania terenowe prowadziłam w 23 miejscowościach regionu lubuskiego (Bagniewo, Brzoza, Gardzko, Gorzów Wielkopolski, Krasnołęg, Krzeszyce, Lipno, Łagodzin, Łęgowo, Malta, Marwice, Muszkowo, Piskorzno, Różanki, Santok, Skwierzyna, Słońsk, Strzelce Klasztorne, Strzelce Krajeńskie, Studzionka, Świętojańsko, Witnica, Wojcieszyce).

Na materiał składają się 43 pogłębione wywiady o łącznej długości około 4800 minut (tj. 80 godzin).

Metody

Ze względu na interdyscyplinarny charakter pracy, metodologia badań była zróżnicowana. Konieczne było wykorzystanie kilku metod.

- **metoda kuli śnieżnej** (*snowball sampling*) – wykorzystywana przeze mnie przy pozyskiwaniu materiału. Polega na wyborze odpowiednich rozmówców, samodzielnie wskazywanych przez kolejne osoby;
- **wywiad biograficzny** – w badaniach zastosowałam wywiad biograficzny wywodzący się z wywiadu otwartego, który daje najlepsze wyniki badań językowych wśród najstarszego pokolenia rozmówców;
- **biografia językowa** – wywodzi się z badań nad wielojęzycznością. „Biografia językowa to historia przyswajania i używania języków w ciągu całego życia człowieka, uwzględniająca po kolei fazy jego życia (dzieciństwo, młodość, wiek dojrzały, starość) oraz wydarzenia, które wpłynęły na zmianę języka w rodzinie. Biografia językowa pokazuje wartość komunikatywną języka w ciągu całego życia mówiących” [Zielińska 2013: 68];
- **teoria ugruntowana** – hipotezy badawcze stawiałam stopniowo, zgodnie z metodą teorii ugruntowanej. Fundamentem teorii ugruntowanej są dane empiryczne, które muszą być zbierane w sposób systematyczny. Podczas prowadzenia badań powstają pojęcia i teorie, które są weryfikowane i modyfikowane wraz z etapem zaawansowania prac. Na podstawie danych empirycznych tworzy się hipoteza. Metoda teorii ugruntowanej wiąże się z kontekstem odkrycia. Dzięki niej mamy możliwość znalezienia i odkrycia zjawisk, których występowania nie zakładaliśmy na początku prowadzenia badań. W przypadku moich eksploracji było to zróżnicowanie językowe wśród przesiedleńców, którzy pochodzili z tego samego, przedwojennego województwa;
- **analiza ilościowa** – zestawienie liczbowe i procentowe realizowanych cech językowych przedstawiam za pomocą wykresów i tabel, obrazujących różnorodność językową.

Kryteria wyboru respondentów i wytypowane idiolekty

Początkowo badania miały przedstawić biografie językowe przesiedleńców, biorąc pod uwagę kryterium geograficzne. Wstępnie wydzieliłam następujące grupy: 1) przesiedleńców z województwa wileńskiego, 2) nowogródzkiego, 3) białostockiego, 4) poleskiego, 5) wołyńskiego, 6) lwowskiego, 7) tarnopolskiego i 8) stanisławowskiego. Zakładałam, że biografie językowe oraz liczba cech kresowych w wytypowanych grupach będą różne, ale takie same (lub zbliżone) w *idiolektach* jednej grupy.

W trakcie analiz zebranego materiału okazało się jednak, że zróżnicowanie występuje wewnątrz grup, ponieważ rozmówcy przed przesiedleniem używali różnych *języków prymarnych i sekundarnych*.

Ostatecznie klasyfikowałam rozmówców według deklaracji wskazanego przez nich *języka prymarnego* przed przesiedleniem (lingwonimy pochodzą z języka respondentów).

Tab. 1. Liczba osób deklarujących język prymarny (i sekundarny)

Deklarowany		Liczba osób
język prymarny	język sekundarny	
„prosty”	-	1
„poleski”	-	2
„ukraiński”	„polski”	6
„chachłacki”	-	5
„białoruski”	„polski”	2
„polski”	„białoruski”	1
„polski”	„ukraiński”	26

Po przetranskrybowaniu i analizie wszystkich 43 wywiadów zdecydowałam dokonać wyboru i prezentacji w pracy tych rozmów, które są reprezentatywne dla wytypowanych grup rozmówców. Celem takiego działania było ukazanie językowej różnorodności przesiedleńców. Nie poddałam analizie lingwistycznej wszystkich 43 rozmów, ponieważ jest to zbędne do osiągnięcia celu dysertacji.

Wyboru respondentów dokonałam za pomocą dwóch kryteriów. Pierwszym i najważniejszym kryterium wyboru respondenta były **deklarowane języki używane przed przesiedleniem**.

Drugim kryterium była **wartość informacyjna wywiadu**, dzięki której możliwe było dokładne stworzenie biografii językowej respondenta, z uwzględnieniem każdego etapu życia.

Do przedstawienia biografii językowych oraz analizy *idiolektów* wybrałam:

- a) 2 osoby z grupy deklarującej mówienie po „chachłacku”³ – są to osoby urodzone w województwie stanisławowskim i tarnopolskim, które przed przesiedleniem mówiły tylko po „chachłacku”,
- b) 3 osoby z grupy deklarującej mówienie po „ukraińsku i polsku” – są to osoby urodzone w województwie stanisławowskim i tarnopolskim, których *językiem prymarnym* przed przesiedleniem był język „ukraiński”, „polski” *sekundarnym*,
- c) przypadek osoby urodzonej w województwie nowogródzkim, która deklarowała „białoruski” jako *język prymarny*, a „polski” jako *sekundarny*,
- d) przypadek osoby urodzonej w województwie nowogródzkim, która deklarowała „polski” jako *język prymarny*, a „białoruski” jako *sekundarny*,
- e) 3 osoby z grupy deklarującej mówienie po „polsku i ukraińsku” – są to osoby urodzone w województwie lwowskim i tarnopolskim, które deklarowały „polski” jako *język prymarny*, „ukraiński” jako *sekundarny*,
- f) przypadek osoby urodzonej w województwie stanisławowskim, która deklarowała „polski” jako *język prymarny*, a „chachłacki” jako *sekundarny*.

Przesiedleńcy należą do najstarszej generacji, dlatego ustalenie grup o jednolitej wielkości nie było możliwe. Z wywiadów ze wszystkimi informatorami wynika, że w okresie po przesiedleniu grupy a), b), e) były bardzo liczne; osób takich jak przedstawiona w punkcie f) także było wiele. W przypadku osób c), d) są to rozmówcy, którzy mieli kontakt z językiem białoruskim. Na terenie regionu lubuskiego jest ich niewielu. Są to zatem mówcy szczególnie cenni, ponieważ posługują się zanikającymi wariantami języka polskiego. Wywiady z nimi mają też wartość dokumentacyjną. Ukazują przeszłość socjolingwistyczną regionu w okresie jego zasiedlania.

Wywiady z respondentami odbywały się w różnych warunkach. Nie wszyscy informatorzy byli skłonni podać informacje, które byłyby niezbędne do wskazania języków, występujących w ich biografiach językowych. Nie z każdym przesiedleńcem mogłam spotkać

³ Według M. Drzazgowskiego *chachłacka mowa* „to potoczne określenie części gwar wschodniosłowiańskich, rozpowszechnione również na obszarze współczesnej Polski wzdłuż wschodniego pogranicza. (...) *chachłacka mowa* uchodzi za określenie pogardliwe, nawet obelżywe (...) uważa się potocznie tę nazwę za dziwaczną, ‘byle jaką’, bez wartości i tradycji (...) jest to nazwa rosyjska, związana z okresem zaborów, przynajmniej jeśli chodzi o terytorialne rozpowszechnienie. Zapewne oznaczała wówczas niepoprawny, zepsuty język rosyjski, czego nie akceptowała ani inteligencja polska, ani ukraiński czy białoruski ruch narodowy” [1992: 29, 31].

się kilkakrotnie. Są to obiektywne trudności, związane z prowadzeniem badań wśród najstarszej generacji.

Wybór cech językowych poddanych analizie

Na podstawie opracowań naukowych polszczyzny dawnych wschodnich województw przedwojennej Polski oraz gwar występujących na terenie regionu lubuskiego ustaliłam kanon cech, który stanowi bazę porównawczą dla analizy zebranego przeze mnie materiału językowego.

Tab. 2. Zestawienie cech językowych analizowanych w *idiolektach* rozmówców

Fonetyka	Fleksja
zwężenie $o > u$ w pozycji nieakcentowanej	neutralizacja kategorii rodzaju męskoosobowego w mianowniku liczb mnogiej
zwężenie $e > y$ w pozycji nieakcentowanej ⁴	
zwężenie $e > i$ w pozycji nieakcentowanej ⁵	
asynchroniczna wymowa spółgłosek wargowych miękkich	występowanie zaimka <i>mnie</i> zamiast formy <i>mi</i>
przedniojęzykowo-zębowa artykulacja <i>l</i>	zastosowanie zaimka <i>oni</i> w odniesieniu do mężczyzn i kobiet
palatalna wymowa spółgłoski <i>l</i> przed samogłoskami	analityczny czas przeszły (gdzie zaimek osobowy stanowi substytut końcówki osobowej)
występowanie dźwięcznej spółgłoski γ	
palatalna wymowa spółgłosek tylnojęzykowych	neutralizacja kategorii rodzaju w formach czasownika liczby mnogiej czasu przeszłego

⁴ Pod uwagę biorę również zwężenia $e > \acute{e}$ i $e > e^y$.

⁵ Pod uwagę biorę również zwężenia $e > e^i$.

Budowa pracy

Praca składa się z wprowadzenia, 5 rozdziałów, aneksu, spisu tabel i wykresów oraz bibliografii.

„**Wprowadzenie**” – pracę rozpoczęłam od zarysu sytuacji socjolingwistycznej regionu lubuskiego po 1945 r. Wskazałam języki, które funkcjonowały na terenie objętym moimi badaniami.

Rozdział 1. „Wstęp” – przedstawiam cel i metody pracy. W formie tabel i opisów scharakteryzowałam zebrany materiał. Przedstawiłam konstrukcję dysertacji. W pracy posługuję się wybranymi terminami z zakresu socjolingwistyki i teorii kontaktów językowych. Stworzyłam aparat pojęciowy, w którym omówiłam szereg terminów: *idiolekt*, *język i mowa*, *język prymarny i język sekundarny*, *heritage language (język przodków)*, *kontakt językowy*, *bilingwizm (dwujęzyczność) i jego rodzaje*, *społeczność bilingwalna*, *repertuar językowy*, *atrycja językowa (attrition)*, *prestiz (moc) i status języka*, *dyglosja*, *interferencja*, *przełączanie kodów (code switching)*, *gwary przejściowe i mieszane (język mieszany)*, *konwergencja (integracja, unifikacja)*, *transfer*, *ideologia językowa*. Rozdział 1. kończę opisem stanu badań nad polszczyzną północno- i południowokresową oraz stan badań językoznawczych na zachodnich ziemiach Polski.

Rozdział 2. „Problematyka migracyjna terenu dawnych wschodnich województw II Rzeczypospolitej i zachodnich ziem Polski” składa się z dwóch części. Pierwsza z nich jest przedstawieniem tła historycznego oraz problematyki migracji terenu dawnych wschodnich województw II Rzeczypospolitej i zachodnich ziem Polski. Na podstawie prac m.in. historyków przedstawiłam sytuację historyczną i migracyjną okresu od 1596 r. do 1918 r., okres międzywojenny, okres po II wojnie światowej a także ruchy migracyjne po 1945 r., oraz osiedlenia na ziemiach zachodnich Polski. Drugą część rozdziału 2. stanowi próba interpretacji pojęcia *bydlęcych wagonów* jako symbolu *doświadczenia granicznego* przesiedleńców.

Rozdział 3. „Biografie językowe i analiza idiolektów” składa się z sześciu części, zawierających podrozdziały, w których przedstawiam biografie językowe i *idiolekty* osób

należących do poszczególnych kategorii wyodrębnionych przy zastosowaniu kryterium deklaracji *języka prymarnego*. W rekonstrukcji każdej biografii językowej wyodrębniam etapy życia człowieka (dzieciństwo, młodszy wiek szkolny, dorastanie, dorosłość, starość). Na podstawie materiału badawczego dostosowałam etapy do wieku moich rozmówców, z uwzględnieniem ważnych wydarzeń życiowych, m.in. przesiedlenia. Po przedstawieniu biografii językowych rozmówców danej kategorii prezentuję przykłady wybranych cech fonetycznych oraz ich zestawienie liczbowe i procentowe. W dalszej części opisów *idiolektów* podaję przykłady cech fleksyjnych. Następnie omawiam wpływ biografii językowej na *idiolekt* każdego z rozmówców, z uwzględnieniem występowania cech fonetycznych i fleksyjnych. W przypadku dwóch kategorii rozmówców przedstawiłam *idiolekty*, w których nastąpiło przełączanie kodów.

Rozdział 4. „Różnorodność językowa regionu lubuskiego” to przedstawienie i omówienie różnorodności językowej wewnątrz każdej kategorii rozmówców i między kategoriami wytypowanych grup rozmówców. Rozdział kończy się porównaniem lingwistycznym z uwzględnieniem analizowanych cech językowych. Analiza ilościowa występowania cech fonetycznych i fleksyjnych w *idiolektach* przesiedleńców pozwoliła przedstawić wnioski o realizacji cech językowych:

1. W grupie osób deklarujących mówienie **po „chachlacku”** występuje **283,25** realizacji cech kresowych.
2. W *idiolektach* osoby deklarującej mówienie **po „białorusku i polsku”** występuje **231,24** realizacji cech kresowych.
3. W grupie osób deklarujących mówienie **po „ukraińsku i polsku”** występuje **189,55** realizacji cech kresowych.
4. W grupie osób deklarujących mówienie **po „polsku i ukraińsku”** występuje **185,27** realizacji cech kresowych.
5. W *idiolektach* osoby deklarującej mówienie **po „polsku i białorusku”** występuje **166,48** realizacji cech kresowych.
6. W *idiolektach* osoby deklarującej mówienie **po „polsku i chachlacku”** występuje **110,62** realizacji cech kresowych.

W rozdziale 4. wskazuję również cechy językowe, wynikające z kontaktów z językiem ukraińskim i białoruskim.

Rozdział 5. „Wnioski” – w tej części pracy przedstawiam wnioski w odniesieniu do tez postawionych w rozdziale 1. Omawiam także wartość dysertacji w badaniach nad językiem regionu lubuskiego.

Aneks. W aneksie zamieszczony został wybór tekstów gwarowych polskich i ukraińskich. Wywiady zostały podzielone zgodnie z wytypowanymi kategoriami rozmówców. Rola aneksu jest bardzo ważna, ponieważ można w nim znaleźć szerokie konteksty do cytowanych w pracy wypowiedzi informatorów.

Inne elementy pracy. Na końcu pracy znajduje się spis tabel, spis wykresów, bibliografia, streszczenie w języku polskim i angielskim.

Wnioski

W pracy potwierdzone zostały tezy, postawione na początku pracy, tzn. 1) różnorodność językowa wśród przesiedleńców z dawnych wschodnich województw II Rzeczypospolitej istnieje i jest niepodważalna, 2) wpływ na *idiolekt* jednostki ma biografia językowa rozmówcy, 3) analiza wykazała, że przesiedleńców z dawnych wschodnich województw II Rzeczypospolitej charakteryzuje różnorodność językowa. Powstałe prace dotyczące języka osób, które przed II wojną światową zamieszkiwały pas województw odebranych Polsce po 1945 r. nie uwzględniały *dwujęzyczności*, która niezaprzeczalnie występowała i występuje nadal.

Materiał językowy, który uzyskałam 74 lata po przesiedleniu z dawnych wschodnich województw II Rzeczypospolitej, ukazuje wciąż ślady przeszłości przesiedleńców. W ciągu tych lat zmieniła się ich sytuacja językowa. Polszczyzna stała się językiem dominującym, a niesprzyjające *ideologie językowe* spowodowały *atrycję* innych języków. Utrwalona przeze mnie polszczyzna należy do ginącego dziedzictwa narodowego. Wielką wartość ma też treść wywiadów. Można je wykorzystywać do prac naukowych z zakresu innych dyscyplin humanistycznych.

Bibliografia

1. Drzazgowski M., 1992, *O nazwie chachłacka mowa*, [w:] *Słowiańskie pogranicza językowe. Zbiór studiów*, pod red. K. Handke, Wydawnictwo „Res Publica Press”, Warszawa, s. 29-35.
2. Handke K., 1993, *Przedmowa*, [w:] *Region i regionalizm – pojęcia i rzeczywistość*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa, s. 7–11.
3. Klatta P., 2012, *Zróżnicowanie osadnicze obszaru województwa lubuskiego*, [w:] *Mniejszości regionu pogranicza polsko-niemieckiego. Separacja. Adaptacja. Integracja. Asymilacja*, pod red. B. Orłowskiej, K. Wasilewskiego, Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej, Gorzów Wielkopolski, s. 127–135.
4. Miśkiewicz A., 2009, *Tatarzy na Ziemiach Zachodnich Polski w latach 1945– – 2005*, Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Zbigniewa Herberta, Gorzów Wielkopolski.
5. Zielińska A., 2012, *Wielojęzyczność w województwie lubuskim. Stan współczesny*, [w:] *Mniejszości regionu pogranicza. Separacja. Adaptacja. Integracja. Asymilacja*, pod red. B. A. Orłowskiej, K. Wasilewskiego, Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej, Gorzów Wielkopolski, s. 13-23.
6. Zielińska A., 2013, *Mowa pogranicza. Studium o językach i tożsamościach w regionie lubuskim*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa.